

יסודות מצוות ייבום

א. הקדמה

"כי ישבו אחים יחדו ומת אחד מהם ובן אין לו, לא תהיה אשת המת החוצה לאיש זר, יבמה יבוא אליה ולקחה לו לאישה ויבמה. והיה הבכור אשר תלד יקום על שם אחיו המת ולא ימחה שמו מישראל. ואם לא יחפץ האיש לקחת את יבמתו ... ונגשה יבמתו אליו לעיני הזקנים וחלצה נעלו מעל רגלו וירקה בפניו וענתה ואמרה ככה יעשה לאיש אשר לא יבנה את בית אחיו. ונקרא שמו בישראל בית חלוץ הנעל" (דברים כ"ה:ה - ו).

בפסוקים אלו מתארת התורה את מצוות הייבום והחליצה - אדם שמת ללא בנים, מוטל על אחיו לייבם את האישה, או לבצע חליצה, כדי שתוכל להינשא לאדם אחר.

כהקדמה, נביא מספר דינים בסיסיים הקובעים את מצבה ההלכתית של האישה המיועדת לייבום (הנקראת גם בשם 'שומרת יבם' או 'זקוקה') ואת היחס בינה לבין אחי המת, שעליהם מוטלת מצוות הייבום.

א. "לא תהיה אשת המת החוצה לאיש זר" - מפסוק זה אנו למדים שישנו איסור לאו בביאה על אשת המת, למי שאינו יבם¹. איסור זה נקרא, בדרך כלל, "איסור יבמה לשוק".

ב. במקרה בו לאח המת היו כמה נשים, **ייבום או חליצת אחת מהן פותרת את כולן** מחובת הייבום או החליצה, והן מותרות להינשא לאחר (יבמות נג:).

ג. **אם ביצע אחד האחים חליצה או ייבום באחת מנשי האח - נאסרות שאר הנשים מכאן ולהבא עליו ועל שאר האחים** (עיין רמב"ם הלכות ייבום וחליצה א:יב).

ד. מדאורייתא, הייבום מתבצע על ידי מעשה ביאה בלבד (יבמות נג:). אולם, **חכמים תיקנו 'מאמר' ביבמה**, שהוא כעין קידושין מדרבנן בין היבם ליבמה (שם נב, רמב"ם שם ב:א), המתבצעים לפני ביאת הייבום. כאשר אחד האחים ביצע מאמר ביבמה, היא נאסרת לשאר האחים מדרבנן, עוד לפני ביאת הייבום, ולשאר העולם היא נאסרת מדין "איסור יבמה לשוק" (רמב"ם שם ה:ב).

1 בגמ' ביבמות (צב) מועלת אפשרות שהפסוק מלמד שקידושין לאיש אחר לא יוכלו לחול, אך אין בכך לאו.

ב. אופי הקשר בין היבם לזקוקה

הקדמה

במספר מקומות בש"ס, מובאת מחלוקת, האם "יש זיקה" או "אין זיקה": האם ישנם זיקה וקשר איסורי בין אחי המת לזקוקתו עוד לפני הייבום, או שמא אין ביניהם קשר משמעותי לפני הייבום. (הרחבה בשאלה מהי מהות אותה זיקה ומהו טיב הקשר - לקמן). למחלוקת זו ישנן השלכות לגבי המקרים הבאים:

1. **איסור היבם בקרובות זקוקתו.** אדם אסור בקרובות מסויימות של אשתו (ע"י ויקרא י"ח:יז). איסור יבם בקרובות זקוקתו, אומרת הגמ' (יבמות יז:), תלוי בשאלה האם יש זיקה או אין זיקה - למ"ד יש זיקה הוא אסור בהן, ולמ"ד אין זיקה, הוא מותר בהן:

אם יש זיקה - הרי ישנו קשר איסורי אל היבמה, ולפיכך הוא אסור בקרובותיה כמו בקרובות אשתו. אם אין זיקה - הרי אין קשר בין היבם לזקוקתו, ולכן מותר היבם בקרובות זקוקתו.

2. **הפרת נדרים.** לבעל ישנה יכולת להפר את נדרי אשתו. לגבי הפרת נדרי זקוקתו אומרת הגמ' (נדרים עז:), שרק למ"ד שיש זיקה יכול היבם להפר את נדריה, אך למ"ד שאין זיקה - אין הוא יכול להפר אותם.

3. **מאמר אחר מאמר.** במשנה ביבמות (ג:), נחלקו רבן גמליאל וחכמים, במקרה בו אחד מהאחים ביצע מאמר בשתי שומרות יבם, או שני אחים שביצעו אחד אחרי השני מאמר בשומרת יבם אחת? לדעת ר"ג, למאמר השני אין כל תוקף, אך לדעת חכמים יש לו תוקף, ועל כן יש לתת גט לשתי היבמות במקרה הראשון, ובמקרה השני על שני האחים לתת גט ליבמה. בגמ' (שם נא. - נא:) מובא הסברו של שמואל, התולה את מחלוקתם בשאלה האם יש זיקה או אין זיקה: לדעת רבן גמליאל אין זיקה, ולכן אין מאמר אחר מאמר, ולדעת חכמים יש זיקה, ולכן יש מאמר אחר מאמר. בניגוד למקרים הקודמים, קשה להבין כיצד מקרה זה קשור למחלוקת האם יש זיקה או אין זיקה, ולקמן יובא הסבר לכך.

לעומת המקרים הנ"ל, שאותם מקשרת הגמ' לשאלה האם ישנה זיקה, **ישנם מקרים אחרים שניתן היה לקשר אותם לאותה מחלוקת, אך לא מצינו קישור כזה בגמרא:**

1. **איסור לאו בביאה על היבמה.** ניתן היה לומר שרק אם קיימת זיקה, שייך האיסור, אך אם אין זיקה, אין איסור כזה, מכיוון שאין לאישה כרגע קשר איסורי אל היבמים.

2 כן מסבירה הגמ' (נא:) את מחלוקתם.

2. **תפיסת קידושין בזקוקה.** ישנה מחלוקת האם קידושין מצד מי שאינו יבם תופסים בזקוקה (יבמות צב.). ניתן היה לקשר בין הנושאים - הקידושין אינם תופסים בזקוקה כיוון שהזיקה ליבם לא מאפשרת להם לחול, אך אם אין זיקה, הקידושין יחולו.
 3. **מאמר.** ניתן היה לומר שכל הצורך במאמר קיים רק אם אין זיקה, ולכן יש לבצע את המאמר - על מנת ליצור זיקה ביניהם לפני הייבום.
 4. חליצת שומרת יבם אחת פוטרת את שאר שומרות היבם והיבמים מייבום או חליצה. ניתן היה לומר שאם יש זיקה, אז ישנו קשר בין כל אח לבין כל שומרת יבם, ולכן כל אחד מן האחים צריך לחלוץ לכל אחת משומרות היבם.
- כאמור, בכל המקרים הנ"ל הגמ' לא מקשרת למחלוקת האם יש או אין זיקה.

ג. אופי הזיקה

לדעה שיש זיקה בין היבם לזקוקה, המשמעות היא שקיים קשר של אישות חלקית ביניהם והייבום ממשיך קשר זה ומחזק אותו.

בהבנת הדעה שאין זיקה ניתן להעלות שני הסברים:

1. אין כל קשר ממשי בין הזקוקה ליבם, מלבד המצווה המוטלת על היבם לייבם את הזקוקה.
2. הרמב"ן (יבמות נא. ד"ה "והא דאמרינן") **מסביר שעל פי הדעה שאין זיקה, אין הכוונה שאין שום קשר ביניהם, אלא הקשר הוא עקיף - דרך הבעל המת. גם לאחר מותו של הבעל נשארים שרידים לקשר האישות שהיה ביניהם** ובכך היא מקושרת עדיין לבעלה שמת. משמעות הייבום היא שיקום שרידי קשר האישות של הבעל המת על ידי אחיו. לכן הזיקה האיסורית לא קיימת ישירות ביניהם אלא בעקיפין, דרך קשר האישות לבעל הראשון.

השלכות לאופי הדין

ניתן לתמוך את שיטת הרמב"ן משלושה מקומות בגמרא:

1. לעיל הובא, כי הגמרא (נא. - נא.), מקשרת בין המחלוקת בשאלת קיום הזיקה, לשאלה האם יש מאמר אחר מאמר. על פי ההבנה הראשונה בהסבר 'אין זיקה', קשה להבין את קישור הגמרא, ואכן רש"י (נא: ד"ה "רבנן סברי יש זיקה") מסביר את הגמרא באופן אחר. לדעתו, הגמ' לא מקשרת בין הנושאים באופן ישיר, אלא היא מניחה שכמו שיש מחלוקת בין רבן גמליאל לבין רבנן בשאלת מאמר אחר מאמר, כך יש מחלוקת לגבי שאלת יש זיקה או אין זיקה.

אולם, הרמב"ן מסביר את הגמרא כפשוטה, על פי שיטתו:

למ"ד שיש זיקה הקשר הוא אינדיבידואלי ואישי עם כל אח ואח, ומבוסס על היכולת לייבם. אם כן, גם אם אחד האחים ביצע מאמר, עדיין קיים קשר בין שאר אחים לשאר היבמות. לכן, **יש משמעות למאמר שביצע אח אחד אחר אח השני, שהרי יש קשר בין כל אח ואח לבין כל אחת מהזקוקות.**

למ"ד שאין זיקה, הקשר, המבוסס על אישות האח המת, הוא כללי לכל האחים - מוטלת עליהם חובה כללית להמשיך את אישות אחיהם המת, אך אין קשר אישי לכל אח עם הזקוקה. על פי הסבר זה, **אם ביצע אחד האחים מאמר, הוא פעל כמייצג כל האחים, והשפיע על הקשר הכללי לכל האחים, וממילא אין משמעות למאמר אחר מאמר.**

2. הגמרא בגיטין (כג:) מעלה כהוה אמינא, **שהגורם לאיסור לאו בביאה על היבמה הוא הבעל המת**, ומי שמתיר אותה הוא היבם שמייבם אותה. למסקנה מבינה הגמ' שהן האוסר אותה הן המתיר אותה הוא היבם. ההוה אמינא של הגמ' נראית תמוהה - מהי הסברה לומר שהבעל הוא שאוסר אותה, והרי הוא כבר מת?

על פי דברי הרמב"ן, הדברים מובנים - בהוה אמינא סברה הגמ' שאין זיקה, כלומר נשאר עדיין קשר של אישות לבעל המת, ולכן האיסור בביאה עליה נובע מהמשכת הקשר לבעל המת. למסקנה, מבינה הגמ' שיש זיקה - הקשר אינו דרך הבעל המת, אלא יש קישור ישיר לאחים, בשל מצוות הייבום, ולכן האיסור שלה נובע מכוחו של היבם החי.

3. לעיל הובא, שהמחלוקת לגבי תפיסת קידושין על ידי מי שאינו יבם בזקוקה, והמחלוקת בנושא הזיקה, אינן מקושרות אחת לשנייה בגמ'. הוצע, שמסברה ניתן היה לומר שלמ"ד יש זיקה אין קידושין תופסים בזקוקה, ולמ"ד אין זיקה קידושין תופסים בה. אולם, מהצלבת שתי הסוגיות (הסוגייה העוסקת בשאלת קידושין בזקוקה, וסוגיית זיקה) עולה דווקא להיפך: **רב, שסובר שאין זיקה** (יבמות יז:), **קובע שאין קידושין תופסים בזקוקה** (שם צב:), ושמואל, שסובר שיש זיקה (שם יח:), מסתפק האם קידושין תופסים ביבמה או לא (שם צב:).

הגרי"ד סולוויצ'יק (מפי השמועה) הסביר עניין זה על פי גישת הרמב"ן: אם נאמר שאין זיקה, הרי נשארה זיקת המת והקשר אליו, ובגלל שרידי אותו קשר - **שהיה קשר של אישות מלאה - אין קידושין תופסים בזקוקה**, שהרי עדיין נשאר על היבמה שם ערוה של אשת איש. אם נאמר שיש זיקה, הקשר לאחים אינו קשר של אישות מלאה, ולכן קידושין יתפסו בזקוקה. כלומר, למרות שקשר האישות שהאישה נתונה בו הוא חזק יותר למ"ד שיש זיקה, 'שם הערוה' ביבמה חזק יותר למ"ד אין זיקה,

כיוון שאז נשאר על היבמה עדיין שם ערווה של אשת איש. אי תפיסת קידושין מאדם אחר תלוייה בשם הערווה של האישה, ולכן דווקא למ"ד שאין זיקה, קידושין אינם תופסים ביבמה³.

ד. יצירת האישות וקיום המצווה בייבום

תהליך הייבום כלול משני מרכיבים:

1. מצוות הייבום.

2. יצירת האישות - לאחר שהיבם בא על יבמתו, היא הופכת לאשתו לכל דבר. באופן פשוט, מצוות הייבום מתבצעת בד בבד עם קניין האישות של היבם עם היבמה. אך יש לבחון את מידת הקשר בין שני המרכיבים:

א. שני המרכיבים קשורים אחד בשני באופן מוחלט ואין אפשרות לנתק ביניהם.

ב. כל מרכיב בהליך הייבום הוא עצמאי ולכן ניתן לקיים רק את המצווה בלא שהאישה נקנית וכן להפך - ייתכן מצב בו האישה נקנית, אף על פי שלא קויימה מצוות הייבום⁴.

ניתן לבחון שאלה זו לאור מספר סוגיות:

א. **ייבום ללא כוונה**⁵: המשנה ביבמות (גג) אומרת, שקניין הייבום יוכל להתבצע גם ללא כוונה לייבום מצד האיש: בשגגה, באונס ואף אם התכוון לזנות בלבד.

בגמ' (גג - נד) מבואר שכוונת המשנה במקרה של 'אונס' היא, שהיבם התכוון לעשות מעשה ביאה אך לא ביבמתו, ו'תקפתו יבמתו'. מקרה כזה מוגדר כ'מתעסק' בכל התורה - האדם לא נחשב כמבצע הפעולה, ועל כן אי אפשר לראות במעשה זה קיום מצוות ייבום. זאת, אפילו למ"ד שמצוות אינן צריכות כוונה, כיון שכאן חסרה גם

3 הסבר זה נובע מההבנה שהמונע מקידושין מלחול על אשת איש הוא שם הערווה של 'אשת איש' שחל על האישה, ולכן ניתן לומר כי הוא ממשיך גם לאחר מות הבעל. אם נבין שהמונע את הקידושין מלחול הוא קניין האישות של בעל, הרי אחרי מותו וודאי שפוקע הקניין, ועל כן הקידושין יוכלו לתפוס באלמנתו.

4 ניתן גם להציע מודל לפיו אחד המרכיבים הוא דומיננטי יותר ולכן יגרור את המרכיב השני - המצווה תגרור את הקניין, או שהקניין יגרור את המצווה, ולא שיש ניתוק מוחלט בין התחומים.

5 הרחבה בנושא זה - לקמן.

6 על פי דעת רבא (שבת עב:), אך לדעת אביי (שם) מקרה כזה אינו מוגדר כמתעסק.

כוונה לבצע את המעשה, ולא רק כוונה לקיים את המצווה. מכאן עולה, **שעל אף העובדה שלא קיימה כאן המצווה, קניין הייבום חל והיא הופכת לאשתו**⁷.

אולם, בריטב"א במקום (גג: ד"ה "הבא") מובאת דעה מחודשת המבוססת על שיטתו של אבא שאול. **לדעת אבא שאול "הכונס את יבמתו לשם נוי ולשום אישות ולשום דבר אחר - כאילו פגע בערווה"** (יבמות לט:). הריטב"א מעלה אפשרות, שאבא שאול חולק על דין המשנה, האומרת שאין חשיבות לעניין קניין הזקוקה, ולדעתו ללא כוונה לייבום, לא תיקנה היבמה. כלומר, דברי אבא שאול אינם מוסבים רק על קיום מצוות ייבום, כפי שניתן היה להבין מדבריו, אלא גם על קניין הייבום. על פי דעה זו בריטב"א, עולה **שקניין הייבום תלוי בקיום מצוות ייבום, וללא קיום המצווה לא מתבצע הקניין, לפי אבא שאול**.

ב. קניין ייבום מתקיים בהעראה, שהיא תחילת הביאה (גג:). אולם, לדעת חלק מן הראשונים (למשל רשב"א יבמות כ: ד"ה "אלא אמר רבא"⁸) קיום המצווה מתבצע רק בגמר הביאה, שהרי המצווה היא "להקים לאחיו שם בישראל" (דברים כ"ה:ז) - לאפשר הולדת ילד שיקים את שם אביו המת. ממילא, כל עוד לא הסתיימה הביאה, אין 'הקמת שם' ולא קיימה המצווה. אם כן, **ישנו נתק בין מצוות ייבום לבין קניין האישות של היבם ביבמה** - מצוות ייבום מקיימת בסוף הביאה, ואילו קניין האישות נוצר כבר בתחילתה. מכאן, שלדעת ראשונים אלו, ישנו ניתוק בין שני התחומים.

ג. לדעת השלטי גיבורים (יבמות, לח: בדפי הרי"ף, אות ד), מי שבעל את יבמתו ללא עדים "לא נקנית לו באותה הביאה קניין גמור, ואינו יכול לפוטרה בגט בלא חליצה...". דברי השלטי גיבורים אינם מובנים - מהו אותו קניין שאינו "קניין גמור" שיצר ייבום ללא עדים?

ייתכן שכוונתו היא, שבמקרה של ייבום ללא עדים, קיים היבם את מצוות הייבום, אך לא ביצע את קניין הייבום. זאת, כיוון שלשם קניין האישות צריך 'עדות לקיום הדבר'⁹, בדומה לקידושין בהם קיים צורך זהה¹⁰. בכדי לקיים את מצוות ייבום,

7 במנחת חינוך (תקצ"ח: ה) מובאת דוגמה דומה אך במקרה פשוט יותר: יבם שבא על יבמתו ללא כוונה לקיים את המצווה. לדעתו, אכן במקרה כזה חל קניין הייבום, אך לא קיימה מצוות הייבום.

8 להרחבה בעניין זה ראה בריטב"א שם הוצאת מוסד הרב קוק הערה, 327 ואכמ"ל.

9 הרחבה בנושא עדות לקיום הדבר נמצאת בשיעור העוסק בכך.

10 בגמ' לא מופיע צורך עדות לקיום הדבר בייבום, ואכן נראה שהמשנה למלך (הלכות ייבום וחליצה ב:ד) הסתפק בכך. על פי שיטת ר' חיים (הלכות ייבום וחליצה ד:טז), שעדות לקיום הדבר קשורה לצורך בדעת, סביר שבייבום אין צורך עדות לקיום הדבר (שהרי אין צורך בכוונה לייבום). אולם, מן התוס' (קידושין יב: ד"ה "משום פריצתא") נראה שהוא סובר כדעת השלטי גיבורים, שעדות נצרכת בייבום, וכך גם פוסק הרמ"א (שו"ע אה"ע קס"ב:ב) - המנחת חינוך (תקצ"ח: ה) סובר גם הוא שעדות נדרשת בייבום, אך לדעתו ללא עדים ייתכן גם שלא קיימה מצוות ייבום, בנוסף לכך שקניין הייבום לא חל.

לעומת זאת, אין צורך בעדים, ועל כן המצווה קיימה גם אם לא היו עדים. למצב זה קורא השלט"ג "לא נקנית לו באותה הביאה קניין גמור". אם נבין כך, יוצא שוב שניתן לזהות ניתוק בין המצווה לקניין.

ה. כוונה בייבום

הגמרא (יבמות לט:) מביאה ברייתא הדנה בעניין כוונת המייבם בקיום מצוות ייבום:

"דתניא, אבא שאול אומר - הכונס את יבמתו לשם נוי ולשום אישות ולשום דבר אחר, כאילו פגע בערוה וקרוב בעיני להיות הולד ממזר. וחכמים אומרים - 'יבמה יבוא עליה', מכל מקום".

אבא שאול דורש שהכוונה בביאת הייבום תהיה לשם מצוות ייבום (ואפילו לא לשם נישואין) והוא כה נחרץ בדעתו, עד שאומר שאם נולד ילד מביאה שלא לשם מצוות ייבום, "נראה בעיני שהוא ממזר". נראה שהוא תופס את המצב בצורה כל כך חמורה, כיוון שעקרונות אישה אסורה באח בעלה על פי דיני העריות הרגילים, אלא שהתורה בכל זאת אפשרה מצב זה בתוך מסגרת הייבום, כדי להקים את שם האח המת. כאשר היבם מתכוון שלא לשם המצווה, מתקיימת פגיעה בקיום המצווה, וממילא בוקע ועולה איסור ערוה של "אשת אחיו".

ניתן להסביר את דעתו בשתי צורות:

1. **מבחינה השקפתית בלבד.** מבחינה הלכתית גרידא - אין הבדל בין ביאת ייבום לשם מצווה, לבין ביאת שלא לשם המצווה. הביטויים "כאילו פגע בערוה" ו"קרוב להיות ממזר" הם ביטויים רעיוניים ולא הלכתיים לכך שיש כאן זיקה למצב של עריות.
2. **מבחינה הלכתית.** יש עקרונית בביאת היבם שלא לשם המצווה לאו של גילוי עריות. אולם, יבמה אינה מוגדרת 'ערוה' לגבי היבם שהרי יש אפשרות ליצירת קשר של אישות ביניהם¹¹. לכן הולד רק 'קרוב' להיות ממזר, ולא ממש ממזר.

ייתכן ששתי האפשרויות הללו הן בעצם שתי הבנות המובאות בריטב"א שהוזכר לעיל, במסגרת דעת אבא שאול:

על פי דעה אחת, אבא שאול אומר את דעתו רק לגבי קיום המצווה ולא לגבי קניין הייבום. לפי הדעה השנייה, דעתו של אבא שאול משליכה גם על קניין הייבום - הקניין לא יחול ללא כוונה.

11 בשיעור בנושא איסורי ערוה וממזרות הורחב בהסבר הדבר.

הדעה שהקניין יחול בכל מקרה, מקבילה לדעה הראשונה שהצענו לעיל בהסבר אבא שאול, לפיה אין תלות או קשר הלכתי ממשי בין כוונת היבם לבין היתר הביאה. מ"ד שקניין הייבום לא חל כאשר אין כוונה לייבום, סובר כדעה השנייה שהצענו לעיל בהסבר אבא שאול: מבחינה הלכתית יש תלות בין הכוונה לייבום לבין היתר הביאה על היבמה, וכאשר אין טוהר כוונה מצד היבם אסור לו לייבם, ולכן הקניין לא יחול.

ו. חיוב אישה במצוות ייבום

מספר החינוך (תקצח) עולה בברור, שמצוות הייבום מוטלת על היבם ולא על היבמה. לעומת זאת, לפי הרמב"ם בספר המצוות (עשין, מצווה רטז) ייתכן שיש חיוב גם על האישה - "צווננו להיות היבם נושא את אשת אחיו"¹².

אם אכן מצוות הייבום אינה מוטלת על היבמה, יש להסתפק האם אישה המתייבמת מקיימת בכך מצווה, בדומה לקיום מצוות עשה שהזמן גרמן על ידי אישה¹³, או שאין לה גם קיום במצווה.

הסברה לומר שאישה כלל לא מקיימת מצווה בייבום היא שייתכן כי הגדרת המצווה בייבום היא הפעולה הפיזיולוגית של הביאה. אם כן, רק בגבר שייכת המצווה, ולא באישה, שהרי אין היא מבצעת את אותה הפעולה כמו הגבר.

סברה נוספת אותה ניתן להעלות היא, שהמצווה מטילה על האח החי לדאוג לזכרו של האח המת, ולכן דווקא על היבם מוטלת החובה לביצוע הייבום. היבמה, לעומת זאת, אינה מצווה לדאוג לזכרו של הבעל המת, ולכן מצוות הייבום אינה מוטלת עליה.

¹² חיזוק לכך שיש חיוב גם על האישה, ניתן להביא מן העובדה שהרמב"ם אינו מציין מצווה זו ברשימת המצוות שאישה פטורה מהן (הרשימה מובאת בסוף חלק העשין של ספר המצוות).

¹³ על פי חלק משיטות הראשונים, עיין למשל ר"ן ר"ה א. בדפי הרי"ף ד"ה "ומ"מ", ואכמ"ל.